

## Το εκπαιδευτικό παιχνίδι και η τέχνη ως μέσα συμπερίληψης για Άτομα με Αναπηρία

**Μάγδα Καπνιά-Δεσποτοπούλου**

Φιλόλογος-M.Sc. candidate

Π.Μ.Σ. Επιστήμες της Αγωγής: Ειδική Αγωγή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας  
makapnia@uth.gr

**Όλγα Χαμούλια**

Φιλόλογος-M.Sc. candidate

Π.Μ.Σ. Επιστήμες της Αγωγής: Ειδική Αγωγή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας  
ochamoulia@uth.gr

**Βασίλης Αργυρόπουλος**

Αναπληρωτής Καθηγητής

Παιδαγωγικού Τμήματος Ειδικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας  
vassargi@uth.gr

### ► ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα ερευνητική εργασία δίνει έμφαση σε θεμελιώδεις ερωτήσεις, όπως: α. πώς το εκπαιδευτικό παιχνίδι και η τέχνη μπορούν να χρησιμεύσουν ως εργαλεία ενίσχυσης της αξίας, της αποδοχής, της βελτίωσης του εαυτού και της αυτοεκτίμησης με απώτερο σκοπό την κοινωνική συμπερίληψη των ατόμων με αναπηρία; β. πώς θα μπορούσε το εκπαιδευτικό παιχνίδι και η τέχνη να διαφοροποιηθούν στις απαιτήσεις διαφόρων περιπτώσεων αναπηρίας και να συμπεριληφθούν σε εκπαιδευτικά προγράμματα και πολιτιστικά δρώμενα; Τα παραπάνω ερωτήματα, αποτέλεσαν και τους βασικούς ερευνητικούς στόχους της παρούσης μελέτης, η οποία διακρίνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά σε κριτική ανασκόπηση σχετικής βιβλιογραφίας η οποία βασίστηκε σε μοντέρνα εκπαιδευτικά πλαίσια και απόψεις που προωθούν τη χρήση δημιουργικών μέσων για την ενίσχυση της μαθησιακής διαδικασίας και την προστασία της κοινωνικής συνοχής. Παράλληλα, διερευνήθηκε και η αξιοποίηση της τέχνης ως εκφραστικό και επικοινωνιακό μέσο που φάνηκε ότι μπορεί να συνεισφέρει στην αναδημιουργία προσωπικών ζητημάτων ταυτότητας και στη δημιουργία ενός περισσότερο συμπεριληπτικού εκπαιδευτικού πλαισίου. Το δεύτερο μέρος της παρούσης μελέτης, αφορά επιλεγμένα παραδείγματα και καλές πρακτικές που έχουν αξιοποιήσει το παιχνίδι και την τέχνη ως εργαλεία προώθησης της συμπερίληψης ατόμων με αναπηρία. Σε αυτό το μέρος, οι συγγραφείς της παρούσης μελέτης, αναφέρονται σε ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές για την ένταξη καλών πρακτικών στο εκπαιδευτικό πλαίσιο και στις πολιτικές πολιτισμού. Τέλος, η παρούσα μελέτη καταλήγει στον καταλυτικό χαρακτήρα που έχει η Τέχνη στην εκπαίδευση, σε ό,τι αφορά την ενίσχυση της συμπερίληψης μέσα από δημιουργικά εργαλεία που συμβάλλουν στην ενδυνάμωση των ατόμων με αναπηρία και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και κατανόησης.

**Λέξεις-κλειδιά:** Εκπαιδευτικό Παιχνίδι, Τέχνη, Συμπερίληψη, Εκπαιδευτικά Προγράμματα, Άτομα με Αναπηρία.

### ► ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ατζέντα των Ηνωμένων Εθνών για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη 2030, δίνει έμφαση στην προώθηση της ποιοτικής εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτό, κεντρική θέση κατέχει η προώθηση της δίκαιης, χωρίς αποκλεισμούς και υψηλής ποιότητας εκπαίδευσης, προσβάσιμης σε όλα τα άτομα, συμπεριλαμβανομένων των ατόμων με αναπηρίες. Η καλλιτεχνική εκπαίδευση επίσης διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο σε αυτήν την ατζέντα λόγω των πολύπλευρων πλεονεκτημάτων της και της δυνατότητάς της να συμβάλλει σε συμπεριληπτικά εκπαιδευτικά περιβάλλοντα.

Τα άτομα με αναπηρίες (ΑμεΑ) αντιμετωπίζουν ανισότητες στην καθημερινότητά τους, έχοντας περιορισμένη δυνατότητα συμμετοχής σε ποιοτικές εκπαιδευτικές εμπειρίες, όπως τονίστηκε από την UNESCO (2015), δυνητικά οδηγούμενα σε υπομόρφωση, περιορισμένη κατάρτιση, φτώχεια και υψηλά ποσοστά ανεργίας. Στην έρευνά της η Meral (2015) υπογραμμίζει την ανάγκη για διαφοροποιημένες στρατηγικές, προσαρμοσμένες στις τάξεις καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, αντιμετωπίζοντας τις διακρίσεις και τη φτώχεια ως κεντρικές προκλήσεις.

Στον σύγχρονο εκπαιδευτικό λόγο, η επιδίωξη της συμπερίληψης έχει αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία καθώς οι αντιλήψεις της κοινωνίας για τη διαφορετικότητα έχουν αλλάξει (Cerna et al., 2021). Ομοίως, οι Keifer-Boyd et al. (2018) υποστήριξαν μια εκ νέου εννοιολόγηση των όρων εντός του πεδίου, σε ευθυγράμμιση με τη δικαιοσύνη για την αναπηρία και τις παιδαγωγικές κατά της καταπίεσης.

Στόχος της παρούσας εισήγησης είναι να αναδείξει τη σημαντική συμβολή του εκπαιδευτικού παιχνιδιού και της τέχνης σε διάφορες πτυχές που είναι κρίσιμες για το εκπαιδευτικό «ταξίδι» των ΑμεΑ.

### ► ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Φαίνεται ολοένα και πιο έντονα ότι η καλλιτεχνική εκπαίδευση επηρεάζει θετικά τα επίπεδα κινήτρων των παιδιών, ενθαρρύνοντας την αυξημένη δέσμευσή τους σε μαθησιακές δραστηριότητες στοχεύοντας σε πιο αποτελεσματικά μαθησιακά αποτελέσματα (Fajrie et al., 2024). Επίσης μέσω της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, φαίνεται ότι βελτιώνονται οι κινητικές ικανότητες των ΑμεΑ ενθαρρύνοντας την ενεργό συμμετοχή τους και ενισχύοντας τις κοινωνικές, γνωστικές και επικοινωνιακές τους δεξιότητες (Al-Yahyai et al., 2021).

Ενδιαφέρον έχει το επίκεντρο της μελέτης των Roche & Whitburn (2019), το οποίο αφορά στην εκπαίδευση ικανοτήτων, μέσω της συμπερίληψης του περιεχομένου των σπουδών αναπηρίας στο πρόγραμμα σπουδών. Οι μαθητές/τριες εκτίθενται στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα ΑμεΑ μέσω ποικίλου υλικού σπουδών, συμπεριλαμβανομένων ερευνητικών εργασιών, ντοκιμαντέρ, βίντεο κλιπ και διηγημάτων. Η προτεινόμενη μετασχηματιστική παιδαγωγική των παραπάνω ερευνητών προωθεί τη συμμετοχή των μαθητών με την προβολή των έργων τέχνης τους στο κοινό.

Στην περίπτωση της μουσειοπαιδαγωγικής, η διαδικασία μάθησης δε μοιάζει με αυτήν που ακολουθείται στο τυπικό σχολικό πλαίσιο. Μέσω ειδικά σχεδιασμένων προγραμμάτων, προωθεί κυρίως τη δημιουργικότητα, την έμπνευση και έχει ως στόχο

την απόκτηση θετικών εμπειριών, την παροχή κινήτρων που θα οδηγήσουν στην ανακάλυψη της γνώσης (Νικονάνου, 2015). Οι συμμετέχοντες/ουσες σε διαδικασίες μη-τυπικής εκπαίδευσης δε χρειάζεται να έχουν συγκεκριμένες γνώσεις ούτε υπάρχει το ενδεχόμενο της αποτυχίας ή της αξιολόγησης. Ο χαρακτήρας μάλιστα αυτών των διαδικασιών είναι διαδραστικός και προωθείται η μάθηση μέσω του παιχνιδιού (Diamond, 1999).

Ειδικά οι εικαστικές τέχνες, λειτουργούν ως μέσο διδασκαλίας μαθητών με ειδικές ανάγκες και νευροτυπικών μαθητών, παρέχοντας ευκαιρίες για κοινωνική δέσμευση, αυτοέκφραση και ανάπτυξη δεξιοτήτων (Deasy, 2002). Επιπλέον, τα ευρήματα της έρευνας των Erim & Caferoglu (2017), υπογραμμίζουν τον κρίσιμο ρόλο της εκπαίδευσης εικαστικών τεχνών στην προώθηση της συμπερίληψης για παιδιά με νοητική καθυστέρηση. Τα μαθήματα εικαστικών τεχνών αναγνωρίζονται όχι μόνο για την ανάπτυξη των κινητικών δεξιοτήτων και του συντονισμού χεριού-ματιού αλλά και για την προώθηση ενός περιβάλλοντος χωρίς αποκλεισμούς. Η μελέτη των Ramatea & Khanare (2021) τονίζει τη σημασία της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης στο Λεσότο χρησιμοποιώντας συνεργατικές και συμμετοχικές μεθόδους, όπως κολάζ, για τη βελτίωση της ευημερίας των μαθητών/τριών με προβλήματα όρασης. Αυτή η προσέγγιση προάγει τη συμπερίληψη παρέχοντας μια πλατφόρμα στους μαθητές με αναπηρία ώστε να συμμετέχουν ενεργά, να εκφράζονται και να συνεισφέρουν στη μαθησιακή κοινότητα, ενθαρρύνοντας ένα περιβάλλον συνεργασίας και χωρίς αποκλεισμούς.

Η Λογοτεχνία επίσης παίζει σημαντικό ρόλο στη διάπλαση του ψυχικού και πνευματικού κόσμου· να επισημανθεί ότι, κυρίως, στον χώρο του Δημοτικού Σχολείου η καλλιέργεια του ενδιαφέροντος για τα λογοτεχνικά βιβλία επιδιώκει να προσφέρει τα απαιτούμενα αναπτυξιακά ερεθίσματα, προκειμένου να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις διαφορετικών αντιδράσεων, αλλά και ενημέρωσης των μαθητών για τις ομάδες που αποτελούν τις διαφορετικότητες (Βλαχάβα, 2016). Υποστηρίζεται, επίσης, ότι η αξιοποίηση διαθεματικών δημιουργικών δραστηριοτήτων και ερωτήσεων που θεωρούνται προσχεδιασμένες συντελεί στην αποτελεσματική προσέγγιση των λογοτεχνικών κειμένων, που εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στη δράση και στη ζωή ατόμων με ειδικές ανάγκες (Σουλιώτης, χ.χ.).

Η Κινηματογραφική Παιδεία, ως βασική πτυχή της ευρύτερης Παιδείας στα Μέσα, στις Τέχνες και στον Πολιτισμό, σύμφωνα με πλήθος ερευνών συμβάλλει στην πνευματική και αισθητική καλλιέργεια, ενθαρρύνει τη μάθηση και την κριτική ικανότητα, συνεισφέρει στη συνειδητοποίηση και συγκρότηση της ταυτότητας, αναπτύσσει δημιουργικές δεξιότητες, προωθεί τη συνεργασία, διαμορφώνει υπεύθυνους και ενεργούς πολίτες, συντελεί στην κοινωνική ένταξη και συνοχή· προς αυτήν την κατεύθυνση εργάζονται πολλοί φορείς, πλέον και στην Ελλάδα, όπως το ΕΚΟΜΕ (Εθνικό Κέντρο Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας), αναλαμβάνοντας την πρωτοβουλία για τη δημιουργία συνοδευτικών εργαλείων πρόσβασης όπως υπότιτλοι για Άτομα με βαρηκοΐα/κώφωση καθώς και ακουστική περιγραφή για Άτομα με Αναπηρία Όρασης (μερική ή ολική απώλεια όρασης). Μέσα στο πλαίσιο αυτών των δράσεων, εκδίδονται οδηγοί μελέτης ταινιών με καλλιτεχνικές και παιγνιώδεις δραστηριότητες, που απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς γενικής και ειδικής εκπαίδευσης, σε παιδιά με αισθητηριακές αναπηρίες καθώς και σε παιδιά χωρίς αισθητηριακές δυσκολίες, προσβλέποντας στην ενίσχυση της ενσυναίσθησης, της αποδοχής και της ευρύτερης κοινωνικής συμπερίληψης (Παπαδημητρίου & Παπαχααραλάμπους-Ματούλα, 2023).

Στο ίδιο πνεύμα, ιδιαίτερη θέση έχουν και οι δραστηριότητες θεατρικού χαρακτήρα. Τα παιδιά, μέσα από το θεατρικό παιχνίδι και την εναλλαγή ρόλων, έχουν την ευκαιρία να βιώσουν μοναδικές εμπειρίες που συνδυάζουν μάθηση, παιχνίδι, τέχνη, κίνηση και δραματοποίηση. Παράλληλα, μπορούν να λειτουργήσουν ελεύθερα σ' ένα περιβάλλον, όπου είναι ελεύθερα να δράσουν, να εκφραστούν, να προσπαθήσουν ξανά χωρίς να φοβούνται ότι αξιολογούνται, ελέγχονται ή κινδυνεύουν να απορριφθούν (Τσιμπιδάκη et al., 2007; Τσιμπιδάκη & Κλαδάκη, 2009).

Όλα τα παραπάνω αποτελούν μια επιλεκτική σταχυολόγηση μελετών και ερευνητικών δεδομένων, υπογραμμίζοντας πώς η καλλιτεχνική εκπαίδευση μπορεί να αποτελέσει καταλύτη για κίνητρα στα ΑμεΑ, πυροδοτώντας χαρά, περηφάνια και ανανεωμένο ενδιαφέρον για τη μαθησιακή διαδικασία. Οι συλλογικές προσπάθειες των θεραπευτών τέχνης και των εκπαιδευτικών διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στην εμπλοκή των μαθητών με αναπηρία, διασφαλίζοντας ότι οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες ενσωματώνουν τις βέλτιστες πρακτικές και δημιουργούν ένα περιβάλλον που ευνοεί την ενεργό συμμετοχή (Alter-Muri, 2017).

Τα συμπεράσματα της παρούσας εισήγησης μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τους υπεύθυνους για την χάραξη πολιτικών που αξιοποιούν και ενθαρρύνουν το συνδυασμό εκπαιδευτικού παιχνιδιού και τέχνης, διαθέτοντας παράλληλα πόρους για τη δημιουργία ενός φιλόξενου εκπαιδευτικού περιβάλλοντος συμπερίληψης για τα άτομα με αναπηρία.

## ► ΔΡΑΣΕΙΣ-ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΨΗΣ

### Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης-Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη

Τις τελευταίες δεκαετίες γίνονται προσπάθειες ώστε το σύγχρονο μουσείο να προσφέρει μία ολοκληρωμένη εμπειρία περιήγησης στα άτομα με αναπηρία. Προκειμένου ένα μουσείο να μπορεί να προσφέρει μια ολοκληρωμένη εμπειρία στα άτομα με αναπηρία δημιουργούνται μουσειακά προγράμματα που βασίζονται στις αρχές του καθολικού σχεδιασμού (McGinnis, 2007), που δίνουν τη δυνατότητα συμμετοχής σε όλους/ες. Ένα από τα μουσεία που πρεσβεύει αυτές τις αρχές είναι το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στην Αθήνα, ένα μουσείο καθολικού σχεδιασμού, όπου λειτουργεί το πρόγραμμα «ΣΕ ΕΠΑΦΗ», στο πλαίσιο του οποίου αξιοποιείται η προθήκη κινητής ξενάγησης, μία θεματική διαδρομή προσβάσιμη σε άτομα με αναπηρία όρασης. Η προθήκη αποτελείται από θήκες και περιλαμβάνει κάτοψη της αίθουσας, απτικούς χάρτες της Ελλάδας και των Κυκλάδων και αντίγραφα εκθεμάτων που είναι κατασκευασμένα από μάρμαρο ή ρητίνη. Τη διαδρομή συμπληρώνουν περιγραφικά κείμενα διαθέσιμα στον κώδικα γραφής και ανάγνωσης braille, κείμενα σε μεγαλογράμματη εκτύπωση (για άτομα με μερική όραση), καθώς και περιεχόμενο ηχητικής περιήγησης με στόχευση τη δημιουργία ακουστικών εμπειριών.

Επίσης, το πρόγραμμα «ΣΕ ΕΠΑΦΗ» περιλαμβάνει μια πολυαισθητηριακή μουσειοσκευή με θέμα τον Κυκλαδικό Πολιτισμό. Η μουσειοσκευή περιέχει ένα βιβλίο με πληροφορίες σε γραφή Braille και μεγαλογράμματη γραφή, έναν κεντημένο χάρτη, έναν απτικό χάρτη νερού, πέτρες, κλωστές, θραύσματα από αντίγραφα ειδωλίων και μαρμάρινα αντίγραφα ειδωλίων. Δίνεται, λοιπόν, η δυνατότητα σε όλους/ες, με και χωρίς αναπηρία όρασης να εξερευνήσουν θέματα όπως η γεωγραφία και η ιστορία των Κυκλάδων, τα ειδώλια και οι πρώτες ύλες, μέσα στον χώρο του μουσείου αλλά και έξω από αυτόν. Το πρόγραμμα «ΣΕ ΕΠΑΦΗ» θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ως μία

εκπαιδευτική δράση στο πλαίσιο των μαθημάτων της Ιστορίας και των Εικαστικών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, ώστε μαθητές/τριες και εκπαιδευτικοί να απολαύσουν μια νέα εμπειρία περιήγησης. Από την άλλη πλευρά, οι μουσειοσκευές λειτουργούν ως μία μορφή εκπαιδευτικού παιχνιδιού και προτείνουμε να αποστέλλονται σε όλα τα σχολεία, στο πλαίσιο της συνάντησης των μαθητών/τριών με τον πολιτισμό, στοχεύοντας στην καλλιέργεια της ευαισθητοποίησης των μαθητών/τριών για τη συμπερίληψη (<https://cycladic.gr/koinonikaprogrammata/se-epafi/>).

Ένα ακόμη μουσείο στον ελλαδικό χώρο που πραγματοποιεί συμπεριληπτικά εκπαιδευτικά προγράμματα που συνδυάζουν το εκπαιδευτικό παιχνίδι και την τέχνη είναι το μουσείο Νίκου Καζαντζάκη στη Μυρτιά Ηρακλείου, ένα από τα πρώτα μουσεία λογοτεχνών στην Ελλάδα. Το μουσείο σχεδίασε και υλοποιεί το βιωματικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Φτάσε όπου δεν μπορείς». Το πρόγραμμα μπορεί να αξιοποιηθεί ως συμπληρωματική δράση με στόχο την ευαισθητοποίηση και την συμπερίληψη όλων των μαθητών στις δράσεις του μουσείου, καθώς επίσης και στο πλαίσιο των μαθημάτων της Νεοελληνικής Γλώσσας και της Λογοτεχνίας με στόχο μία βιωματική συνάντηση των επισκεπτών με το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Με τη δράση του προγράμματος μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου, καθώς και εκπαιδευτικοί μπαίνουν στη θέση των άλλων και καλλιεργούν την ενσυναίσθηση.

Τα προσωπικά αντικείμενα του Νίκου Καζαντζάκη και η απτική διαδρομή της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου καλούν τα παιδιά να «ανακαλύψουν» τι είναι η οπτική αναπηρία και τρόπους με τους οποίους άτομα με προβλήματα όρασης αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες της καθημερινότητας. Χωρίζονται σε ζευγάρια και με οδηγό τις αισθήσεις τους –εκτός της όρασης– περιηγούνται στο Μουσείο και κατανοούν τον τρόπο που «βλέπουν» τα άτομα με προβλήματα όρασης στους μουσειακούς χώρους. Αγγίζουν αντίγραφα προσωπικών αντικειμένων του συγγραφέα, διαβάζουν βιβλία και επιστολές σε μεγαλογράμματη και Braille γραφή και παρακολουθούν το συμπεριληπτικό βίντεο του αποσπάσματος από την θεατρική παράσταση «Καποδίστριας», έργο του Νίκου Καζαντζάκη, που ανέβηκε στο Εθνικό Θέατρο το 1976. Στο τέλος, μοιράζονται με όλη την ομάδα τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους σχετικά με όσα έμαθαν και βίωσαν στο Μουσείο με αποτέλεσμα την εποικοδομητική συζήτηση και τον αναστοχασμό (<https://education.kazantzaki.gr/ekpaideutiko-sxoleia/%cf%86%cf%84%ce%ac%cf%83%ce%b5-%cf%8c%cf%80%ce%bf%cf%85-%ce%b4%ce%b5%ce%bd-%ce%bc%cf%80%ce%bf%cf%81%ce%b5%ce%af%cf%82-4/>).

Τέλος, μόλις τον Οκτώβριο του 2024 το Μουσείο Καζαντζάκη με τη στήριξη της Περιφέρειας Κρήτης δημιούργησε την “Εκπαιδευτική Μουσείοσκειμή για τον Νίκο Καζαντζάκη”, με έμπνευση τις Συλλογές του Μουσείου, τη ζωή και το έργο του συγγραφέα ακολουθώντας τις σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους της μη τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης. Το προσβάσιμο υλικό απαρτίζεται από πέντε ενότητες που παρουσιάζουν τον Νίκο Καζαντζάκη ως συγγραφέα, Κρητικό, άνθρωπο, ταξιδευτή και διανοούμενο (<https://liminal.eu/ekpaideftiki-mouseioskevi-gia-ton-niko-kazantzaki/>).

### Κλίκαβλε Project

Η εμπειρία της τέχνης της φωτογραφίας αξίζει να προσφερθεί σε όλους/ες, καθώς ενώνει ανθρώπους, στιγμές, συναισθήματα, κουλτούρες και λαούς. Διαφορετικές ομάδες ανθρώπων μπορούν να γίνουν αδιάσπαστο κομμάτι για την τέχνη της

φωτογραφίας, άλλοι ως δημιουργοί και άλλοι ως θεατές. Σε αυτό το καλλιτεχνικό πλαίσιο, εντάσσεται η ακόλουθη δράση.

Μία ενδιαφέρουσα δράση που οφείλουμε να φέρουμε ξανά στο προσκήνιο είναι το Klicable Project. Υλοποιήθηκε για πρώτη φορά τον Νοέμβριο του 2018, σε συνεργασία με τον Ινδικό οργανισμό “Beyond Sight Foundation” στο πλαίσιο του δεκαετούς εκπαιδευτικού του προγράμματος Blind With Camera, μέχρι τον Μάιο του 2019. Το Blind With Camera είναι ένα μοναδικό στο είδος του εγχείρημα, σε συνάφεια με το Άρθρο 30 της συνόδου των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ανθρώπων με αναπηρία (UNCRPD). Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα απευθυνόταν σε άτομα με οπτική αναπηρία και σε επαγγελματίες φωτογράφους. Στόχους του προγράμματος αποτέλεσαν η εκπαίδευση ατόμων με οπτική αναπηρία πάνω σε τεχνικές φωτογραφίας και η συναισθηματική τους ενδυνάμωση μέσω της τέχνης· επιπρόσθετα, η καθοδήγηση των επαγγελματιών φωτογράφων στις εκπαιδευτικές ανάγκες εκμάθησης φωτογραφίας σε ομάδες με αναπηρία· και τέλος, η απόκτηση τεχνογνωσίας συμπεριληπτικής εκπαίδευσης και η ενημέρωση της καλλιτεχνικής κοινότητας πάνω σε θέματα που αφορούν τη συμπερίληψη και την ενεργή συμμετοχή ατόμων με οπτική αναπηρία στην πολιτιστική και καλλιτεχνική πραγματικότητα (<https://liminal.eu/klicable-project/>).

Στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, όπως πρόσφατα έγινε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, μπορεί να αξιοποιηθεί σε όλες τις βαθμίδες ως καινοτόμος παιγνιώδης δράση, με στόχο την ανακάλυψη της τέχνης και τη γνωριμία του περιβάλλοντος όπου κινούμαστε, ενεργοποιώντας άλλες αισθήσεις που απαιτεί η μέθοδος της «τυφλής φωτογράφισης» (Blindfold), όπως η ακοή, η αφή και η όσφρηση. Τα καλλιτεχνικά έργα που θα προκύψουν από τη δράση θα μπορούσαν στη συνέχεια να παρουσιαστούν σε μορφή έκθεσης (<https://liminal.eu/%ce%ba%ce%bb%ce%af%ce%baable-%cf%83%cf%84%ce%bf-%cf%80%ce%ac%ce%bd%cf%84%ce%b5%ce%b9%ce%bf/>).

## Graphic novels

Η Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους/ες έχει αρχίσει πλέον να ελκύει το ενδιαφέρον που της αρμόζει. Ένα νέο είδος έρχεται να προστεθεί στον κατάλογο των λογοτεχνικών βιβλίων για παιδιά, τα graphic novels, με ιδιαίτερα οφέλη για παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες. Αυτό το είδος Λογοτεχνίας γίνεται πιο προσιτό στα παιδιά και δημιουργεί κίνητρα ανάγνωσης και επεξεργασίας της πληροφορίας, βοηθώντας σημαντικά τους/τις μαθητές/τριες με δυσκολίες στην ανάγνωση αλλά και μαθητές/τριες που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού να κατανοήσουν το συναισθηματικό περιεχόμενο του έργου. Δεδομένου ότι δε μαθαίνουν όλοι οι μαθητές/τριες με τον ίδιο τρόπο, για τους οπτικού τύπου μαθητές/τριες τα graphic novels, θεωρούνται συχνά ως ένα πολύ επικοινωνιακό μέσο, καθώς συνδυάζουν εικόνες και κείμενο προκειμένου να γίνονται περισσότερο κατανοητά (Hassett & Schieble, 2007).

## Τα graphic novels και τα comics στην Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση

Πρόκειται για ένα διαφορετικό είδος Λογοτεχνίας, που με λιγότερα λόγια και περισσότερη εικόνα αφηγείται μια ιστορία. Λειτουργεί σαν τον κινηματογράφο, έχει σενάριο, σκηνοθέτη, σκηνογράφο. Ένα comic ωθεί τον εγκέφαλο να συνδυάσει την εικόνα με τον γραπτό λόγο, ώστε να ερμηνεύσει την ιστορία, ενώ εξασκεί την ικανότητα

να κατανοηθεί ένα πρώτο νόημα από τα συμφραζόμενα (reading behind the lines). Στο συγκεκριμένο είδος Λογοτεχνίας μετέχουν κι άλλες μορφές τέχνης όπως η γραφιστική και το λεπτομερέστατο σχέδιο, γεγονός που τα καθιστά εξαιρετικά πλούσια, συνδυάζοντας τη διδασκαλία, την ψυχαγωγία και το παιχνίδι.

Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τους McGrail et al. (2018) παρουσιάζεται η χρήση των Toon comic books και ένας από τους εκπαιδευτικούς ανέφερε ότι ένας μαθητής του αποκρυπτογραφούσε τις λέξεις χωρίζοντάς τες σε μικρότερες καθώς τού ήταν πιο εύκολο, ενώ ένας άλλος ότι αρκετοί/ές από τους/τις μαθητές/τριες τού ανέφεραν λέξεις τις οποίες τις είχαν διαβάσει στο βιβλίο (McGrail et al., 2018: 15). Εν κατακλείδι, και με βάση τα αποτελέσματα των ερευνών θα ήταν εξαιρετικά παραγωγικό οι εκπαιδευτικοί να εισάγουν το νέο λογοτεχνικό είδος στην εκπαιδευτική τάξη ως μία διαφοροποιημένη πρακτική για μαθητές/τριες με μαθησιακές δυσκολίες για τα μαθήματα της Νεοελληνικής Γλώσσας και της Λογοτεχνίας.

Επίσης, θα ήταν ενδιαφέρον εάν οι μαθητές/τριες μετά από την ανάγνωση, δουλεύοντας συνεργατικά, εξασκούνταν σε μια δραστηριότητα – παιχνίδι, στο πλαίσιο της οποίας θα έπαιρναν ρόλο είτε συγγραφέα είτε σκιτσογράφου θα και δημιουργούσαν διαλόγους και σκίτσα αντίστοιχα. Στο τέλος, μία δραματοποίηση του έργου θα μπορούσε να αποτελέσει ευκαιρία για νέα καλλιτεχνική ανατροφοδότηση.

### **Cin(e)περίληψη στην τάξη**

Διανύουμε μία εποχή όπου μέσα από ψηφιακές μορφές επικοινωνίας και έκφρασης (εικόνα, ήχος, βίντεο, διαδίκτυο) γεννιούνται καινοτόμες πρακτικές που επαναπροσδιορίζουν την τέχνη του κινηματογράφου η οποία μπορεί να ανοίξει το δρόμο για μία παιδαγωγική και πολιτιστική διαδρομή, καθώς επίσης για την προώθηση της Παιδείας από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, με τελικό προορισμό έννοιες όπως η συμπερίληψη, η ενσυναίσθηση, η αισθητική και πνευματική καλλιέργεια.

Στο πλαίσιο των δράσεων του τμήματος έρευνας, μελετών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Εθνικού Κέντρου Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας (ΕΚΟΜΕ), για την προώθηση της παιδείας στα μέσα και την πληροφορία, συστάθηκε η πρωτοβουλία καθολικής προσβασιμότητας δύο ταινιών που σχετίζονται με ζητήματα συμπερίληψης και έχουν παραχθεί μέσα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα του συνεργαζόμενου Φεστιβάλ Κινηματογράφου Χανίων. Σε συνέχεια, μία δράση του ΕΚΟΜΕ ήταν η συγγραφή ενός οδηγού μελέτης για την ταινία «Ένα σχολείο, δύο κόσμοι», που απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς γενικής και ειδικής εκπαίδευσης και αφορά τόσο παιδιά με προβλήματα όρασης ή προβλήματα ακοής, όσο και παιδιά χωρίς αναπηρία, προσβλέποντας στην ενίσχυση της αποδοχής, της διαφορετικότητας και της κοινωνικής συμπερίληψης. Ο οδηγός ευαγγελίζεται τη συμπεριληπτική κουλτούρα του σχολείου μέσα από μια πολυτροπική εκπαιδευτική διαδικασία. Αποτελείται από τρία κεφάλαια που αφορούν: α) παιδιά χωρίς αισθητηριακά προβλήματα, β) παιδιά με προβλήματα ακοής και γ) παιδιά με προβλήματα όρασης. Στον οδηγό περιλαμβάνονται δραστηριότητες και παιχνίδια που πρεσβεύουν την παιδοκεντρική και συνεργατική μάθηση, βασιζόμενα στις παιδαγωγικές αρχές και τεχνικές Φρενέ, δίνοντας το κίνητρο να αξιοποιηθούν πριν και μετά την παρακολούθηση της ταινίας από εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης. Ανταποκρίνεται στους στόχους και στο περιεχόμενο του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών για τη Νεοελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία, την Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, την Πληροφορική κ.ά. Οι δραστηριότητες διακρίνονται σε κατηγορίες: εμπύχωσης, προετοιμασίας για την παρακολούθηση της

ταινίας κατανόησης/κινηματογραφικής παιδείας, ευαισθητοποίησης, ενσυναίσθησης, δραστηριότητες για την παρακολούθηση της ταινίας με υπότιτλους ή ακουστική περιγραφή και ασκήσεις (δημιουργικής γραφής, προφορικής έκφρασης/αφήγησης, παρατήρησης, εικαστικής δημιουργίας, συζήτησης/διαλόγου, προσομοίωσης και αξιολόγησης). Στόχος είναι η αξιοποίηση του στο εκπαιδευτικό περιβάλλον σε τυπικά και ειδικά σχολεία με σκοπό την ευαισθητοποίηση, την συμμετοχή όλων των μαθητών/τριών και την υπογράμμιση της επιτακτικής ανάγκης για συμπερίληψη.

Μία παρόμοια δράση είναι το εργαστήριο «Cinema & Συμπερίληψη», το οποίο διεξάγεται στο Ίδρυμα Μιχάλης Κακογιάννης, στο πλαίσιο του θεσμού Fest of Fests, αυτή τη χρονιά. Η συμπεριληπτική-παιδαγωγική ομάδα αποτελείται από μαθητές/τριες, καθηγητές/τριες και φοιτητές/τριες που μέσα από τις τέχνες αγωνίζονται για μία συμπεριληπτική κοινωνία (<https://mcf.gr/el/fest-of-fests-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%BF-cinema-%CF%83%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%BB%CE%B7%CF%88%CE%B7/>).

### **Μια φορά και ένα καιρό ήταν ... τα χρώματα**

Σε συνάρτηση των παραπάνω δράσεων το θεατροπαιδαγωγικό πρόγραμμα που θα αναλυθεί αναδεικνύει την ανάγκη ύπαρξης της δραματικής τέχνης στο περιβάλλον των παιδιών. Το πρόγραμμα στηρίζεται σε μια έρευνα δράσης που εφαρμόστηκε σε χώρους του Πανεπιστήμιο Αιγαίου, στα πλαίσια προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης και εκπαίδευσης (Κλαδάκη, Τσιμπιδάκη, & Δάρρα, 2015). Για την εφαρμογή του προγράμματος αξιοποιήθηκε η δραματική τέχνη και περιελάμβανε την συμμετοχή τόσο των φοιτητών/τριών, όσο και των εκπαιδευόμενων σε μια θεατρική παράσταση. Οι θεατρικές τεχνικές που εφαρμόστηκαν πραγματεύονταν την έννοια της διαφορετικότητας μέσα από μια ιστορία που έχει σχέση με τα χρώματα στη φύση. Οι πρώτες συναντήσεις αφορούσαν εισαγωγικά μέρη (γνωριμία, εξοικείωση της ομάδας), ενώ οι δεύτερες αφορούσαν την υλοποίηση δράσεων που σχεδιάστηκαν και περιλάμβαναν θεατρικά παιχνίδια, παιχνίδια ρόλων, κατασκευές κ.ά. Όσον αφορά τους θεατρικούς ρόλους, τον κάθε ρόλο τον αναλάμβανε ένα 'ζεύγος' που αποτελούνταν από έναν φοιτητή ή μια φοιτήτρια και έναν ή μια εκπαιδευόμενο/η.

Από την εφαρμογή και υλοποίηση του προγράμματος έγινε κατανοητό πως οι εκπαιδευόμενοι/ες βελτίωσαν σε μεγάλο βαθμό τις επικοινωνιακές και κοινωνικές δεξιότητές τους, ενώ ενισχύθηκε η αυτοπεποίθησή τους. Ανέπτυξαν αισθήματα εμπιστοσύνης στην ομάδα, κατάφεραν να πετύχουν την ολοκλήρωση μιας προγραμματισμένης εργασίας σε συνεργασία με την ομάδα, άρχισαν να εξωτερικεύουν καλύτερα τα συναισθήματά τους και ανέπτυξαν φιλίες τόσο με τις εκπαιδευτριες όσο και με τους/τις φοιτητές/τριες. Τα αποτελέσματα εφαρμογής του προγράμματος σημειώνουν το γεγονός ότι η τέχνη τελικά μπορεί και χτίζει γέφυρες. Δεν είναι για τους λίγους, αλλά μια μορφή έκφρασης για όλους/ες. Είναι μια παγκόσμια γλώσσα επικοινωνίας (Κλαδάκη, Τσιμπιδάκη, & Δάρρα, 2015). Η δραματική τέχνη μπορεί να αξιοποιηθεί στα πλαίσια πολλών μαθημάτων στην εκπαίδευση, αλλά και από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, αφού ενώνει κόσμους και δημιουργεί δυνατούς δεσμούς κοινωνικής ενσυναίσθησης και συμπερίληψης.

## ► ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Όπως αναφέρθηκε και στην Εισαγωγή της παρούσης μελέτης, στόχος ήταν να αναδειχθεί ο σημαντικός ρόλος της τέχνης μέσα από δράσεις και εκπαιδευτικά παιχνίδια στην ενίσχυση της συμπερίληψης παιδιών με και χωρίς αναπηρίες στην εκπαίδευση. Τόσο η βιβλιογραφική επισκόπηση και τα σχετικά ερευνητικά δεδομένα, όσο και οι επιλεγμένες πρακτικές και projects που αναφέρθηκαν παραπάνω, υποδεικνύουν ότι η καλλιτεχνική εκπαίδευση μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως «όχημα» μεταφοράς ιδεών, πρακτικών και συμπεριφορών εναρμονισμένων με μια συμπεριληπτική φιλοσοφία ενισχύοντας την αποδοχή της διαφορετικότητας.

Μια πρόταση που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι η διευρυμένη και εμπλουτισμένη με συμπεριληπτικές πρακτικές λειτουργία του Προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ που έχει δοκιμαστεί επί σειρά ετών με επιτυχία. Το πρόγραμμα Μελίνα-Εκπαίδευση και Πολιτισμός βασίστηκε στο όραμα της Μελίνας Μερκούρη για την εισαγωγή των Τεχνών και του Πολιτισμού στα σχολεία, σε συνεργασία του Υπουργείου Παιδείας με το Υπουργείο Πολιτισμού, με σκοπό την εκπαίδευση των μαθητών σε πολιτιστικά περιβάλλοντα, την γνωριμία και την διάσωση του πολιτισμού, της ιστορίας των τόπων τους και άλλων πολιτισμών, από τις πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Το πρόγραμμα «Μελίνα» υποστηρίζει πως η έκφραση που το παιδί βιώνει είναι ενιαία και δεν κομματιάζεται ούτε κατηγοριοποιείται ανάλογα με τα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν. Το ρυθμό, την αρμονία, την ισορροπία το παιδί δεν τη βρίσκει μόνο στη μουσική και στον χορό αλλά και στο θέατρο, στον κινηματογράφο, στη ζωγραφική. Πηγή έμπνευσης μπορούν να αποτελέσουν τα πάντα γύρω του. Ένα στοιχείο που θα του τραβήξει την προσοχή για να το φωτογραφήσει μπορεί ταυτόχρονα να αποτελεί απαρχή για ένα θεατρικό παιχνίδι. Μια εικόνα μπορεί να φέρει ήχους και ένας ήχος εικόνες. Έτσι, το παιδί μαθαίνει να χειρίζεται και να αξιοποιεί όλα του τα εκφραστικά μέσα (Θεοδωρίδης, 2006). Το Πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ σχεδίασε δύο είδη επαφών, το «Οι μαθητές 'πηγαίνουν να συναντήσουν' την τέχνη» και το «Η τέχνη 'πηγαίνει να συναντήσει' τους μαθητές», αναδεικνύοντας τη σύνδεση του σχολείου με το ευρύτερο περιβάλλον και την απόκτηση γνώσεων για την τέχνη και τον πολιτισμό.

## ► ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στο πλαίσιο ενός σοβαρού, ουσιαστικού και συμπεριληπτικού εκπαιδευτικού σχεδιασμού, που θα αξιοποιεί τα εργαλεία της τέχνης και το εκπαιδευτικό παιχνίδι για την προώθηση του δικαιώματος όλων των ανθρώπων σε μια ισότιμη εκπαίδευση είναι επιτακτική ανάγκη το πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ, αφού υπάρχει και υλοποιείται σε πολλά σχολεία, να ενισχυθεί με στοιχεία από τις παραπάνω σύγχρονες δράσεις και εκπαιδευτικές πρακτικές συμπερίληψης. Ο απώτερος στόχος αυτής της πρότασης είναι η θεσμοθέτηση του συγκεκριμένου επιτυχημένου προγράμματος στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, έτσι ώστε να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του Αναλυτικού Προγράμματος μεταδίδοντας τη γνώση με έναν τρόπο που προσφέρει απόλαυση, ικανοποιεί τη φυσική περιέργεια του παιδιού, καλλιεργεί την δημιουργικότητα και στοχεύει στην ενίσχυση της ενσυναίσθησης, της συνεργατικότητας και της υγιούς συνύπαρξης.

### Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alter-Muri, S. B. (2017). Art education and art therapy strategies for autism spectrum disorder students. *Art Education*, 70(5), 20–25. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/00043125.2017.1335536>
- Al-Yahyai, F., Al-Zoubi, S., Bakkar, B., Al-Hadabi, B., Al-Gaseem, M., & Al-Qaryouti, I. (2021). Effects of a special art education course on attitudes toward Omani learners with special needs. *International Journal of Higher Education*, 10(1), 191–200. Retrieved from <https://doi.org/10.5430/ijhe.v10n1p191>
- Cerna, L., Mezzanotte, C., Rutigliano, A., Brussino, O., Santiago, P., Borgonovi, F., & Guthrie, C. (2021). *Promoting inclusive education for diverse societies: A conceptual framework [OECD education working paper]*. Retrieved from <https://doi.org/10.1787/94ab68c6-en>
- Deasy, R. J. (Ed.). (2002). *Critical links: Learning in the arts and student academic and social development*. Arts Education Partnership. Retrieved from [https://www.aep-arts.org/wpcontent/uploads/Critical-Links\\_-\\_Learning-in-the-Arts-and-Student-Academic-and-Social-Development.pdf](https://www.aep-arts.org/wpcontent/uploads/Critical-Links_-_Learning-in-the-Arts-and-Student-Academic-and-Social-Development.pdf)
- Dewey, M., & Thompson, M. (2022). *Successful approaches to promoting academic achievement for students with mild to moderate learning disabilities*. Retrieved from <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/1g05fh73j>
- Erim, G., & Caferoglu, M. (2017). Determining the motor skills development of mentally retarded children through the contribution of visual arts. *Universal Journal of Educational Research*, 5(8), 1300–1307. Retrieved from <https://doi.org/10.13189/ujer.2017.050803>
- Fajrie, N., Purbasari, I., Bamiro, N. B., & Evans, D. G. (2024). Does art education matter in inclusiveness for learners with disabilities? A systematic review. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 23(6), 96–124.
- Hassett, D. D., & Schieble, M. B. (2007). Finding space and time for the visual in K–12 literacy instruction. *English Journal*, 97(1), 62–68. Retrieved from <https://doi.org/10.37745/bjmas.2022.0055>
- Keifer-Boyd, K., Bastos, F., Richardson, J., & Wexler, A. (2018). Disability justice: Rethinking “inclusion” in arts education research. *Studies in Art Education*, 59(3), 267–271. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/00393541.2018.1476954>
- Lord, B., & Piacent, M. (Eds.). (2014). *Manual of Museum Exhibition* (2nd ed.). USA: Rowman & Littlefield.
- Meral, B. F. (2015). Obstacles to special education for students with intellectual disabilities in Turkey: A brief report. *European Journal of Special Needs Education*, 30(1), 93–105. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/08856257.2014.964579>
- Ramatea, M. A., & Khanare, F. P. (2021). Improving the well-being of learners with visual impairments in rural Lesotho schools: An asset-based approach. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 16(1), 1890341. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/17482631.2021.1890341>
- Roche, M., & Whitburn, B. (2019). Mate, you’re cripin’ us out: Biopolitics of the arts curriculum in Australia and the swinging identities of dis/abilities. *Journal of Literary & Cultural Disability Studies*, 13(3), 345–360. Retrieved from <https://doi.org/10.3828/jlcds.2019.25>

- Sibanda, Z., & Sibanda, L. (2022). Quality art and design education among physically challenged Ordinary Level learners at a special education secondary school in Zimbabwe. *British Journal of Multidisciplinary and Advanced Studies*, 3(2), 23–47.
- UNESCO. (2015). *Education for all 2000–2015: Achievements and challenges. Global Monitoring Report*. Retrieved from <https://www.unesco.org/gem-report/en/efa-achievements-challenges>
- UPIAS (Union of the Physically Impaired Against Segregation). (1976). *Fundamental principles of disability*. UPIAS.
- World Health Organization. (2007). *International classification of functioning, disability, and health: Children & youth version: ICF-CY*. World Health Organization.
- Βλαχάβα, Φ. (2016). *Καλές πρακτικές στη σχολική αξιοποίηση παραμυθιών με αναπαραστάσεις αναπηρίας* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία). Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.
- Δρασιλάκη, Π. (2023). *Η κινηματογραφική ταινία αφόρμηση για διδασκαλία με έμφαση στη δημιουργική γραφή* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας, Φλώρινα.
- Θεοδωρίδης, Μ. (2006). Γνωριμία με την οπτικοακουστική έκφραση στο πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ. Στην *Επιστημονική Διημερίδα: Από την πολιτισμική αγωγή ως την αγωγή των μέσων: Σύγχρονες προκλήσεις και προοπτικές*.
- Κιοσσές, Σ. (2018). Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους: σύγχρονες θεωρητικές και διδακτικές προσεγγίσεις σε διεθνές επίπεδο. Στο *ΚΕΙΜΕΝΑ για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας*.
- Κλαδάκη, Μ., Τσιμπιδάκη, Α., & Δάρρα, Μ. (2015). Μια φορά και ένα καιρό ήταν... τα χρώματα: Ένα θεατρο-παιδαγωγικό πρόγραμμα σε άτομα με νοητική υστέρηση. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 1, 643-652.
- Μαγκανιάρη, Ε. (2021). «Αγγίζοντας την Τέχνη» Έρευνα σε πληθυσμό με τύφλωση. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας, Φλώρινα
- Μπάστεα, Α. (2022). Μέθοδοι παρέμβασης για παιδιά με διαταραχή ανάγνωσης και γραφής. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 1(1), 55-64.
- Νικονάνου, Ν. (2010). Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη. Αθήνα: Πατάκης.
- Παϊζης, Ν., & Θεοδωρίδης, Μ. (1994). *Προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ–Εκπαίδευση και Πολιτισμός*. Αθήνα: Γραφείο Υπουργού.
- Παϊζης, Ν., & Θεοδωρίδης, Μ. (Σεπτέμβριος, 1997). *Εκπαίδευση και Πολιτισμός, Προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ: Δύο χρόνια πειραματικής εφαρμογής (1995-1997)*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, ΥΠΠΟ, Γ.Γ.Λ.Ε.
- Παπαδημητρίου, Δ., & Παπαχαράλαμπους-Ματούλα. (2023). *Cin (e) περίληψη στην τάξη*. Αθήνα: ΕΚΟΜΕ.
- Πετρίδου, Β. (2019). *Πρόταση εκπαιδευτικού προγράμματος για παιδιά με προβλήματα όρασης στο μουσείο φωτογραφίας Θεσσαλονίκης: Ιστορίες που κρύβουν οι φωτογραφίες* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία). Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Ρωμανού, Α. (2018). *Η επίδραση του ψηφιακού graphic novel σε μαθητές/μαθήτριες με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες: Μια μελέτη περίπτωσης στο ειδικό δημοτικό σχολείο Λάρισας* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία). Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

- Σουλιώτης, Μ. (2012). *Δημιουργική Γραφή: Οδηγίες Πλεύσεως*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού.
- Σουλιώτης, Κ. (χ.χ.). *Ευαισθητοποίηση των παιδιών του Δημοτικού Σχολείου για το παιδί με ειδικές δεξιότητες και ικανότητες μέσα από τη διδασκαλία λογοτεχνικών κειμένων που αναφέρονται στο παιδί αυτό, με τη μεθοδολογία των κατευθυνόμενων ερωτήσεων κατανόησης και τη διαθεματική προσέγγιση των κειμένων αυτών*. Ανακτήθηκε από <http://anagnostis.weebly.com/uploads/5/8/6/3/5863147/.pdf>
- Τσιμπιδάκη, Α., & Κλαδάκη, Μ. (2009). Γνωρίζω τη γειτονιά μου: Ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης παιδιών με νοητική καθυστέρηση μέσα από τη χρήση του θεατρικού παιχνιδιού. Στο Α. Τριλιανός & Ι. Καραμήνος (Επιμ.), *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα. Πρακτικά του 6ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος* (Τομ. Β'). Αθήνα: Ατραπός, 1054-1062.
- Τσιμπιδάκη, Α., Κλαδάκη, Μ., Αρτεμίου, Χ., Βασιλείου, Α., Βενέτη, Π., Κωνσταντίνου, Ε., Παναγίδου, Χ., & Παπαδάμου, Τ. (2007). *Θεατρικό παιχνίδι από και για παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες*. Ανακτήθηκε από SpecialEducation.gr

### Δικτυογραφία

- <https://cycladic.gr/koinonikaprogrammata/se-epafi/> (ανακτήθηκε στις 13/10/24).
- <https://education.kazantzaki.gr/ekpaideutiko-sxoleia/%cf%86%cf%84%ce%ac%cf%83%ce%b5-%cf%8c%cf%80%ce%bf%cf%85-%ce%b4%ce%b5%ce%bd-%ce%bc%cf%80%ce%bf%cf%81%ce%b5%ce%af%cf%82-4/> (ανακτήθηκε στις 13/10/2024).
- <https://liminal.eu/%ce%ba%ce%bb%ce%af%ce%baable-%cf%83%cf%84%ce%bf-%cf%80%ce%ac%ce%bd%cf%84%ce%b5%ce%b9%ce%bf/> (ανακτήθηκε στις 13/10/24).
- <https://liminal.eu/ekpaideftiki-mouseioskevi-gia-ton-niko-kazantzaki/> (ανακτήθηκε στις 10/10/24).
- <https://liminal.eu/klik-able-project/> (ανακτήθηκε στις 13/10/24).
- <https://mcf.gr/el/fest-of-fests-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%BF-cinema-%CF%83%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%BB%CE%B7%CF%88%CE%B7/> (ανακτήθηκε στις 12/10/24).